

Hol tart a társadalmi kompromisszum Magyarországon?

Magyarország az első és még egyetlen antitotalitárius forradalom országa, az egyetlen ország, amelyben a szovjet uralmat, a kommunista rendszert, a totális államt forradalom döntötte meg. Ma viszont az a közép-keleteurópai ország, amelyet sokan kirakat-országnak neveznek. A magyar helyzetnek csakugyan van néhány sajátossága:

a. a magyar gazdasági élet eredményesebben, kedvezőbben fejlődik, mint bármelyik másik kommunista országé; a kommunista országok mezőgazdasága általában súlyos helyzetben van, Magyarországé virágzik; csökkent a magyar ipar hátránya a keletnémet és cseh, nőtt előnye a lengyel és a román iparral szemben;

b. az életszínvonal kedvezőbben alakul, mint a többi kommunista országban; a háború előtt a cseh élelnívó mintegy 50 %-kal, a német kétszer-háromszor múlta felül a magyart, ma a magyar életszínvonal felülmúlja a csehet és megközelíti a keletnémetet; a háború előtt Magyarországon jobban éltek az emberek, mint Romániában és Lengyelországban, ma a különbségek sokkal nagyobbak;

az áruellátottság Magyarországon a legjobb;

c. szólásszabadság egyetlen kommunista országban sincs, de árnyalatnyi különbségek észlelhetők; ebből a szempontból a helyzet Lengyelországban a legkedvezőbb, mindjárt utána Magyarország következik.

E cikk magyarázatot keres ezekre a sajátosságokra.

I. A KOMPROMISSZUMOK

A forradalmat az orosz hadsereg leverte, de a konszolidációhoz három kompromisszum megkötésére volt szükség: az SzKP vezetői és az új magyar politikai vezetés, az új magyar politikai vezetés és a magyar társadalom egyes rétegei, végül az új vezetés és a pártapparátus tagjai között.

1. Az orosz és a magyar vezetők kompromisszuma

A SzKP vezetői beleegyeztek abba, hogy a vezetés olyan meggyőződéses kommunisták kezébe kerüljön, akikben nem teljesen bíznak meg, akiknek kezébe a forradalom nélkül sohasem kerülhetett volna hatalom, de akik képesek konszolidálni. A kompromisszumon belül kikötötték maguknak az irányítást a hadseregben, a külpolitikában, a politikai rendőrségen (később súlyos viták tárgya lesz, hogy meddig terjed ez a hatalom); kikötötték továbbá, hogy nem vonhatók felelősségre az 1948 és 1956 közötti politikai gyilkosságok és egyéb gáztettek elkövetői, felelősségre vonandók viszont az 1956-os forradalom tevékeny részesei és mindazok, akiket a politikai rendőrség önkénye erre kiszemel (több száz kivégzés 18-22 hónappal a forradalom után, sokezer rövidebb-hosszabb ideig tartó börtön és internálás); hallgatólagos feltétel volt Magyarország fokozatos integrálása a szovjet gazdasági életterbe, az u.n. közös KGST programok útján (amelyek a hetvenes évek közepére már magukkal vitték az összes magyar beruházás kétharmadát), s adott esetben jog a közvetlen beavatkozásra. E határokon belül az

új vezetésnek engedték át a gazdaság, a belpolitika és a kultúra irányítását.

A szovjet és a magyar vezetők közötti kompromisszumnak nincs semmiféle alkotmányos vagy jogi formája. Olyan 'megegyezés' ez, amelyben semmi sincs lezögezve, amelynek sorsa, alakulása a nemzetközi és belső (szovjet és magyar) erőviszonyoktól, a tehetetlenségtől, s egyes vezetők manőverezési képességétől függ.

A szovjet vezetők - a kompromisszumot keresztező - közvetlen beavatkozásai közé tartozott például a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásának elrendelése 1959-ben. Kádár uralomra jutása után - minden bizonnyal őszintén - megígérte, hogy erre nem kerül sor. A súlyos lépést az orosz vezetők kényszerítették ki - mint más esetekben is - a pártapparátus konzervatív csoportjára támaszkodva. Döntésükkel alapjaiban ingatták meg a magyar gazdasági és társadalmi rendszert, felborítva a kialakulóban lévő viszonylagos egyensúlyt.

Ugyanilyen súlyos lépésre határozták el magukat 1974-ben, amikor leállították az 1968-ban elfogadott gazdasági reformot, és leváltották Kádár két legfontosabb emberét, a kompromisszumok két szimbólikus alakját, Nyers Rezsőt, a gazdasági reform fő védnökét, és Fehér Lajost, a paraszti és agrár érdekek fő szószólóját. Ebben az akciójukban is a pártapparátusban túlsúllyal rendelkező híveikre támaszkodtak. A szovjet és a magyar vezetők közötti kompromisszum tehát a szélsőséges bizonytalanság állapota, amely néha évekre lehetővé teszi, hogy a magyarok a letarolt földön újra építkezni kezdjenek, de mindig annak tudatában, hogy mindazt, amit felépítettek, újabb pusztítás rombolhatja le.

A szovjet vezetés nem egységes, tehát sose lehet tudni, mikor melyik álláspont kerekedik felül. A tapasztalat azt mutatja, hogy döntéseik racionálisan ritkán magyarázhatók. Bizonyos mértékű racionalitást és egységet mégis feltételezve, viselkedésüket két félelem határozza meg. Az egyik félelem tárgya, hogy a magyar vezetők teljesítik a lakosság követeléseinek minimumát, és ezzel megszerzik bizalmát; ilyen fordulat esetén ugyanis Magyarország

modellé válhatnék a tömb többi országa számára. A másik félelem tárgya a magyar forradalom megismétlődése. Nincs képük a forradalom kitörésének valóságos lehetőségéről, vagy a válságot esetleg kiváltó tényezőkről, hiszen rendszerük egyik lényeges vonása, hogy a központi vezetéshez csak hamis információk jutnak el. Csak feltételezésekkel élhetnek, és hajlamaik, alkatuk szerint választhatnak közülük: a túlságos szigor és a túlzott liberalizmus egyaránt vezethet válsághoz. A magyar vezetők viselkedését is 'fortélyos félelem' szabályozza. Ők is félnek a forradalomtól, de két másik véglettől is: ha túlságosan messzire mennek önállósági törekvéseikben, elcsaphatják őket, ha viszont mindenben engednek, teljesen elszigetelődnek, s annál könnyebben lesznek leválthatók.

2. Kompromisszum az új politikai vezetés és a magyar társadalom egyes rétegei között

Ennek a kompromisszumnak alapja az új vezetés részéről annak megértése, hogy a munkások, parasztok, értelmiségiek rabszolgasorba taszítása gazdasági csödhöz és forradalomhoz vezetett, a konszolidálás engedmények és egyes rétegekkel való kiegyezés nélkül lehetetlen; a lakosság részéről pedig annak felismerése, hogy az oroszok új kísérlet esetén újra beavatkoznak, s a nyugati országok részéről segítség nem várható.

A kompromisszum feltételei: az új vezetés monopolizálja a csúcspozíciókat, és még az értelmiség elitjének sem engedi meg, hogy részt vegyen országos döntésekben, viszont:

- nem teremt ugyan szilárd jogrendet, személyi és vagyonbiztonságot, de megszünteti az állandó fenyegetettség állapotát,
- bizonyos mértékig szabadabb gazdaságpolitikával lehetővé teszi, hogy a lakosság - elsősorban annak aktívabb, dinamikusabb, talpraesettebb és képzetesebb része - magasabb életszínvonalat teremtsen magának, és kommunista viszonylatban elsőrendű áruellátottságot valósítson meg (miközben a gazdasági szabadság és az elérhető életszín-

vonali mértéke szünet nélkül, kiszámíthatatlan módon változik),

- nem üldözi az informális szolidaritást, s ezzel szűk kerek között és nem intézményes módon még «pressure group»-ok keletkezését is lehetővé teszi,

- az addiginál nagyobb utazási, információs, kommunikációs lehetőségeket nyújt (de mindezeket visszavonható engedményeknek tekinti, s a politikai rendőrség gyakorlatilag korlátlan önkényétől teszi függővé),

- a kulcspozíciók kivételével figyelembe veszi a szaktudást és a teljesítő képességet: ez utóbbi tényező és az informális szolidaritás hatására minden üzemben, hivatalban, intézményben előtérbe kerültek a legképzettebb munkások, mérnökök, orvosok, egyéb szakemberek. Ez ellen azonban a pártapparátus (beleértve a termelési, igazgatási, kulturális egységek helyi politikai kis-arisztokráciáját, a pártvezetőségeket, szakszervezeti tisztviselőket) utóvédharcokat folytatott, majd a későbbiekben elmentáadásba ment át.

A kompromisszum felsorolt feltételei valamennyi társadalmi rétegre vonatkoznak, de nem egyforma mértékben és módon. Az eltérések csak rétegről-rétegre tisztázhatók. De valamennyi rétegre vonatkozik, hogy nincs törvényesen szabályozott, törvényekben rögzített kompromisszum. Nincs béke: küzdelem folyik, az erővonalak szüntelenül eltolódnak, szinte minden nap új fejleményt hoz magával.

Nemcsak az írásos megegyezés hiányzik. Hiányzanak az intézményes formák is, amelyek között a küzdelem lefolyhatnék. A küzdelem nem folyhat nyíltan: nincs parlament, sajtó, fórum, szószék, színpad, nincs tárgyalás. Ezért messziről nehezen látható; a felületes szemlélő azt hiheti, hogy Magyarországon nem történik semmi. Az intézményes formák hiánya nyomasztóvá is teszi a küzdelmet; a feszültségeknek nincs hol levezetődniök; a küzdők nemcsak azt nem tudják kiszámítani, hogy az adott küzdelemben veszítenek-e, hanem azt sem, hogy mennyit és mit veszítenek.

3. Kompromisszum az új vezetés és a pártapparátus között

A pártapparátus jelentéktelen része - elsősorban értelmiségiek - a forradalom oldalára állt, és elmenekült vagy viselte a következményeket. A többiek három csoportra oszthatók: két aktív és egy passzív csoportra.

A két aktív közül a kisebbik a kádáristák. E csoport idősebb tagjai az 1949 és 1953 közötti korszak lecsukottjai vagy mellőzöttjei és a pártba visszalépett volt szociáldemokraták. A fiatalabb kádáristák 1945-47-es párttagok, származásuk szerint többnyire vasutas, postás, al-tiszt, művezető, elit-szakmunkás, jómódú paraszt, a régi nagybirtokon kiváltságolt cseléd, stb. szülők - tehát a harmincas években és a negyvenes évek elején megerősödött és mobilizálódó rétegek - gyerekei, rendszerint jó szakmai képzettséggel. Törekvésük egy racionalizált, jól működő kommunizmus, modern technikával, szakszerű bürokráciával, a nem politizáló szakértelmiség felhasználásával és megbecsülésével; nagyon erős és szilárd hatalom, amely azonban elsősorban nem terrorral, hanem finomabb eszközökkel tart fegyelmet: élethehetőségek, kedvezmények, kiváltságok, tevékenységi tér nyújtásával, amit megvon az ellenzéki elemektől.

A másik aktív csoport jóval nagyobb: tagjai többnyire a Szovjetunióban végeztek pártfőiskolát, rendszeresen járnak a Szovjetunióba. Kádár-ellenesek, állandóan megbuktatására készülődnek, a Rákosi-kor módszereihez szeretnének visszatérni, ahhoz az időszakhoz, amikor egy megyei párttitkár megyéjében, egy nagyüzemi párttitkár üzemében élet-halál ura volt, a gazdasági, kulturális élet szigorúan az apparátus irányítása alatt állt, a szaktudás, a hozzáértés, a képzettség csak gyanura adott okot. Minden erővel növelni igyekeznek hatalmukat, kiváltságaikat, anyagi előnyeiket (nemcsak és nem is elsősorban jövedelmüket: nekik vonzóbbak a természetbeni juttatások, a

körülzárt ingyenes villanegyedek, az ingyenes luxuskoscsik, sofőrök, utazások, vadászatok* de ezen túlmenően irracionális gyűlölet hevíti őket a munkásokkal, paraszttal, értelmiségiekkel szemben. E helyen egyetlen adalék jellemezze munkásgyűlöletüket. 1972-ben mondta szemembe Borbély Sándor, a Csepel Vas és Fémmű pártbizottságának első titkára (ma a központi bizottság gazdaságpolitikai osztályának vezetője): « a munkásosztályunk prostituálódott.» A kifejezés mindenekelőtt arra utalt, hogy a munkások egy része magasabb keresetért más üzembe ment dolgozni (amikor a közepes havi kereset a kohászatban 2300 és 2400, a gépiparban 2000 és 2200 forint között volt), de arra is, hogy kitért a pártba való belépés elől, hogy nem szívesen vállalt társadalmi munkát, «kommunista szombatot».

Amikor a hatvanas évek közepén a gazdasági válság hatására az új vezetés a gazdaság reformjára határozta el magát, ez a csoport ellentámadásba kezdett: harcában felhasználta az alsó és középszintű 'kis arisztokrácia' támogatását.

A legnépesebb csoportot a passzívak teszik ki: ők a széljáráshoz igazodnak, állásukat és kiváltságaikat akarják megtartani, legfőbb mozgatójuk a félelem: tapasztalataik azt sugallják nekik, hogy hosszú lejáratra a «balos» álláspontoké a győzelem.

4. Az értelmiség és a kompromisszumok

Mivel Magyarországon nincs parlamenti kormányzás, és a politikai pluralizmus más formái is hiányzanak, az egész lakosságnak senkivel sem volt módjában kompromisszumot kötnie, a szó valódi értelmében. Ha egyáltalán

* Két anekdóta világíthatja meg a kívánatos életstílust. Amikor Házi Árpád Pest megyei párttitkár volt, sűrűn utazgatott a nógrádi vadászta-nyákra, s a váci börtön előtt elhaladva sohasem mulasztotta el, hogy a sofőrhöz ne forduljon: Baranyikám, csak egy szavadba kerül, és bevág-lak ide. A másik: Czinege honvédelmi miniszter egy alkalommal hon-védtszti küldöttséget indított Erdélybe, hogy tanulmányozza a medvék letelepítésének lehetőségeit a Bakonyban.

ban lehet beszélni kompromisszumról, akkor az az értelmiség egy részére vonatkozik. Melyik részére?

Irók, művészek, újságírók, tudósok, mérnökök, orvosok egy csoportja 1945 és 1948 között belépett az MKP-ba - vagy az utitárs szerepét vállalta - ennek révén előnyökhöz jutott, ugyanakkor 1953-ig megalázó bánásmódban részesült. Az 1953 és 1956 közötti forradalmat előkészítő, majd megvalósító időszakban szembe került a párttal. 1956 és 1968 között több lépcsőben, több csoportban, félszívvel és fenntartásokkal megkötötte azt a bizonyos, nem intézményes, határozatlan kompromisszumot, és az 1956 előttinél jelentősebb befolyáshoz és előnyökhöz jutott. 1956 után - főleg fiatalokból - újabb csoport csatlakozott hozzá. A két csoport együttesen nem teszi ki a magyar értelmiség ötödét sem.

Miért kötöttek kompromisszumot?

Az új vezetés sem vont be a legfelsőbb irányításba értelmiségieket, de az addigi gyakorlattól eltérően az együttműködésre hajlandókat szívesen alkalmazta tanácsadói minőségben. Ez sokaknak igen nagy vonzerőt jelentett. A szabadon gondolkodó értelmiségben ugyanis elemi vágy él gondolatainak realizálására. Az együttműködők megalkuvások árán vállalták a kompromisszumot (és a vele járó igen komoly előnyöket), s azon igyekeztek, hogy eszméikből az adott körülmények között annyit valósítsanak meg, amennyit lehet.

A magyar párt 1956 előtt is arra törekedett, hogy integrálja azokat akik a párton kívül tekintélyt szereztek maguknak. Így tettek pl. Kodálllyal. Kodály 'érdekelttsége' a Magyar Népzene Tára volt, s annyi engedményt tett, hogy beleegyezett hivatalos szerepeltetésébe. (Ezekben az években népszerűtlenné vált: a közvélemény merevnek bizonyult.) 1956 óta is azokat igyekeznek integrálni, akik azt a bizonyos tekintélyt nélkülük, ellenükre megszerezték. Most kedvezőbbek az integrálás feltételei. Nem kell hivatalosan szerepelni. De ára van: a társadalom lényeges kérdéseit nem szabad érinteni.

A színen tehát két csoport van: a hivatalosak és a semlegesek. Előbbieket propagálják, utóbbiakat eltűrik.

Az értelmiség négyötöd része nincs a színen: elzárkózott az együttműködéstől. Legnagyobb részük belső emigrációba vonult, *távol marad*. Vegyünk egy példát. Kutató intézet. Előadás a társadalmi rétegződésről. Vita az egyenlőtlenségek tényleges és kívánatos mértékéről, módjairól, okairól. A vélemények megoszlanak; politikailag úgy lehetne jellemezni, hogy a liberalizmus és a nem marxista szociáldemokrácia között. A marxizmus szemükben nem tudomány, hanem hittan.

A természettudományos kutatók legnagyobb része angolul igyekszik publikálni. Az állami díjak, kitüntetések, fokozatok, kinevezések semmit sem jelentenek szemükben. Ami számít: a nyugati tudomány elismerése. Ha megjön, utólag a magyar állam is igyekszik honorálni, amivel viszont senki sem törődik.

A humán tudományokban is vannak területek, amelyekben a pártközpont előadói annyira sem tudnak eligazodni, hogy felfedezzék a gondolkodás függetlenségét. Művek, cikkek, amelyek tudomást sem vesznek a marxizmusról, vagy éppen a leninizmus kánonizált dogmáit cáfolják, esetleg távoli korokban a keserű jelen tanulságai alapján igazodnak el.

Végül vannak az értelmiségnek olyan csoportjai, amelyeknek tagjai elutasítják az együttműködést, de igyekeznek aktívan fellépni. Vannak köztük ex-marxisták és nem-marxisták. Mivel az előbbiek marxisták *voltak*, színen voltak, és színen is maradtak, még az exkommunikáció után is. Az ellenzéki nézetekből nyugatra leginkább az övéik jutnak el, már csak a nyugati marxistákhoz fűződő kapcsolataik miatt is. Magyarországon azonban semmiféle marxizmusnak sincs igazi hatása. Hitetlen népnek nincs érzéke az eretnekséghez.

A különböző értelmiségi csoportok között erős volt és erős maradt a kommunikáció. Így az együttműködő csoport által előterjesztett javaslatok nem egyszer az együtt nem működők elgondolásainak szelidített változatai. (A javaslatok bizalmas formában kerülnek a vezetés

elé.) Sokszor a tudományos művekben közölt gondolatoknak is ez az útja.

Nagy presztízzsel rendelkező értelmiségiek mindegyik csoportban vannak, de az együtt nem működők vonzasköre különösen erős: náluk karizmáról, sőt legendáról lehet beszélni: gondolataik, akár nevük alatt, nyilvánosan, akár anoním, kéziratossal vagy informális módon gyorsan terjednek.

Nehéz a mai magyar szellemi életben tájékozódni. Legkönnyebben a hivatalos vagy együttműködő irodalomhoz, művészethez, tudományhoz lehet hozzájutni. Pedig ennél jóval fontosabbak és értékesebbek a semlegeseknek és együtt nem működőknek az alkotásai. A legfontosabb irodalom azonban kéziratban terjed.

5. A fizikai munkások és a kompromisszumok

A fizikai munkások közül azok kötöttek és kötnek kompromisszumot, akiknek legfőbb vágya az emelkedés, az előrejutás, a művezetővé, üzemvezetővé, értelmiségi vezetővé válás. Ehhez a munkán kívül tanulásra, társadalmi munkában való részvételre, politikai aktivitásra, párttagságra volt és van szükségük. Arányuk Budapesten nagyobb, falun kisebb, országos viszonylatban a munkások egytizedét teszik ki. Már 'kiemelésük' előtt - sokan közülük soha nem érik ezt el - szembekerülnek munkástársaikkal, akik kiközösítik őket maguk közül. Az üzemekben kiváltságolt munkásarisztokráciát alkotnak.

A munkások döntő többsége az informális munkáselit vezetése alatt rejtett formában kollektív érdekvédelmi harcot folytat. A kollektíven dolgozó munkáscsapatok kollektíven lépnek fel, együttesen állnak le, szószólójuk útján együttesen emelnek panaszt, együttesen lazítják vagy tartják vissza munkájukat. Az egyénileg, izoláltan dolgozó munkásoknál az üzem vagy üzembrész legképzettebb, legintelligensebb, az üzem viszonyaiban legtájékozottabb munkásaiból álló munkáselit szabja meg a munka ütemét, az érdekvédelmi harc taktikáját és 'fogásait'. Így az üzemekben két hatalom van egymás mellett.

a gyárvezetőségé és az informális elité, s nehéz volna megmondani, melyik a fontosabb.

A munkáselit véleményei politikai téren is irányadóak az üzemi munkások döntő többsége számára. A munkások társadalmi helyzetének megítélésében a 'minimális' viszonyítási alap a nyugateurópai munkások helyzete (amelyet rokonaik révén jól ismernek): a sokkal magasabb életszínvonal, a mozgási és a szervezkedési szabadság. A maximális viszonyítási alap az 1956-os forradalom, amikor a munkástanácsok birtokukba vették az üzemeket.

A kommunista pártot illetően álljon itt egy viszonylag mérsékelt vélemény: «Semmiképpen sem érdemes kiemelkedni. Pláne nem pártalapon. Hozzám már kétszer is jöttek, hogy ugye te nem vagy párttag? Miért? És ilyenkor megcsillantják az ember előtt a különböző lehetőségeket. De eddig még mindig visszautasítottam ezt az ötletüket. Hát hogy mennék én be a pártba akkor, amikor olyanok vannak ott, akik előtt nincs se isten, se ember, csak a saját zsebük? Hát az ember azért tartja magát valamire. Én nem akarok ilyenek közé keveredni. Semmi értelme.»

A Szovjetunióhoz való viszonyt illetően az egyik alapélmény az 1956-os tankok, a másik a szovjet technika alsóbbrendűsége és a nyugati technika magasabbrendűsége, a harmadik a Szovjetunióban küldetésben járt munkások beszámolója a szovjet munkások alacsony bérezéséről, rossz lakásviszonyairól, rossz ruházkodásáról és étkezéséről. Politikai tájékozottságban, az álláspontok és vélemények verbalizálásában igen nagyok a különbségek, de az egész munkásosztály a munkáselit befolyása alatt áll.

6. A mezőgazdaság és a parasztság

1958 decemberében az orosz vezetők a pártapparátus támogatásával megszavaztatták az új kollektivizálást - immár harmadizben - és 1959-60-ban erőszakkal keresztül is vitték. Ennek eredményeképpen a mezőgazdasági termelés a mélypontra zuhant és 1963-ig nem is tért ma-

gához. Az agrárlobblynak, vagyis a pártvezetés és az együttműködő értelmiség agrárérdekeket képviselő tagjainak (akik 1953 és 1956 között Nagy Imre körül tömörültek) azonban már a kollektivizálás során sikerült elérniük, hogy az új termelészövetkezetek vezetése jómódú parasztok kezébe kerüljön, valamint azt is, hogy a homoki, hegyi, rossz talajú földek és a szőlők magánkézben maradjanak. Termelés azonban nem folyt, a földek műveletlenek maradtak, a parasztok az adott föltételek között nem voltak hajlandók dolgozni. Bátorabb termelészövetkezeti vezetők a háztáji földeket meglehetősen lazán mérték ki, s a közös földek nagy részét részes bérletbe adták: a termelési kedv azonnal feltámadt. Az apparátus kezdetben szigorúan üldözte ezeket a kísérleteket, de 1963-ban a kormány, a mezőgazdasági csőd hatására és az agrárlobby nyomására, beleegyezett abba, hogy általános gyakorlattá váljanak. A parasztság kiharcolta magának a kollektív és a magángazdaság szimbiózisát; munkába állt, és a mezőgazdaság termelőerői hamarosan regenerálódtak.

A hatvanas évek közepétől az agrárlobby kiharcolta a mezőgazdaság modern nyugati gépekkel és műtrágyával való ellátását. Ha ez a régi, központosított formában történik, részben elsikkad, részben hatástalan marad. (A forradalom után például a központi bizottság határozatot hozott másfél milliárd értékű műtrágya vásárlásáról; a határozatot a külkereskedelem egyszerűen nem hajtotta végre.) A hatásos forma az volt, hogy a bábolnai állami gazdaság vezetője szőröstül-bőröstül megvásárolta a chicagai *corn production system*-et, technológiájával és gépeivel együtt, majd nyereséges vállalkozás keretében közvetítette más gazdaságoknak; mások, a példát követve, más, hasonló termelési rendszereket honosítottak meg. Az ország földjeinek közel fele van termelési rendszerekbe vonva: a monokultúrák nyugateurópai színvonalán működnek. A kommunista országok mezőgazdaságának csődjét figyelembe véve, a magyar mezőgazdaság felvirágzása gazdasági csodának nevezhető.

A csodát hat tényező magyarázza:

- Legalább a termelési rendszereknek megadták a külkereskedelmi jogot.
- Teljes nyugati technológiákat vásároltak.
- A gazdaságok önállóságot tudtak kiharcolni maguknak.
- A mezőgazdasági üzemekben színvonalasabb a vezetés mint az iparban. A hatvanas évek végéig elsősorban kiválóan gazdálkodó jómódú parasztok vezettek, s némelyikük még ma is irányító szerepet játszik; mellettük már az első időben megjelentek az agronómusok és mérnökök, majd egyre inkább előtérbe kerültek, s ma dominálnak.
- Az elvándorlásnak és a mezőgazdaság iparosodásának hatására átalakult a mezőgazdasági munkaerő összetétele. Parasztságról alig lehet beszélni: a közös gazdaságokban az iparból átkerült vagy visszaáramlott technikailag képzett munkaerő (szakmunkások, mérnökök, agronómusok) dominál; ez a mobil munkaerő nincs kiszolgáltatva: ki tudja harcolni munkájának elfogadható díjazását és körülményeit; meg tudja őrizni viszonylagos függetlenségét.
- A legfontosabb: a kollektív és magángazdaság szimbiózisa. A kollektív gazdaság termeli a gabonát, az állattenyésztés megoszlik a kollektív és a magánszféra között; a zöldség és gyümölcsstermelés elsősorban magángazdaságokban folyik. A termelési rendszerekbe bekapcsolt közös gazdaságokban korszerű termelés folyik, de ennél fontosabb a magángazdaságokban folyó termelés intenzitása: a beléjük fektetett munkamennyiség nem mérhető munkaórákkal (a Magyarországon befektetett munkamennyiségnek mintegy harmada fordítódik mezőgazdaságra), mert a hozzáértésen kívül számításba kellene venni az igyekezetet is. A magángazdaság viszonylagos függetlenséget biztosít a munkaerőnek: van mire támaszkodnia. Ennek értékeléséhez tudni kell, hogy a munkáscsaládok kétharmadának, a falun élő munkáscsaládok négyötödének van ház körüli gazdasága. A magángazdaságok elvileg egyetlen rendelettel megszüntethetők, de csak annak árán, hogy a városokban éhinség lép fel, és

felborul a külkereskedelmi mérleg. Az intenzív magán-gazdaságok létezése az alapja a viszonylagos jólétnek és a munkaerő viszonylagos függetlenségének.

II. A GAZDASÁG VÁLTOZÁSAI

1. Beruházás és fogyasztás

A magyar élelnívó viszonylag kedvező alakulása közvetlenül is összefügg a forradalommal és a forradalmat máig követő küzdelmekkel, közvetve még inkább. A közvetlen összefüggések még 1956-57-ben jelentkeztek (a fizikai munkások reálbérei pl. 1955-ben az 1938-as nívó felét érték el; a forradalom után azonnal 30 %-kal emelték a béreket), de azóta sem szüntek meg hatni. Az új vezetés kezdettől fogva tisztában volt például egy olyan ténnyel, hogy a nagyvárosok húsellátásának elakadása vagy az élelmiszerek árának radikális emelése forradalmi válsághoz vezethet (Magyar- és Lengyelország az a két kommunista ország, amelyben erre a lehetőségre mindig mindenki gondol).

Részben közvetlen, részben közvetett összefüggés, hogy a fegyverkezésre fordított hányad a kommunista országok közül Magyarországon a legkisebb, a beruházási hányad kisebb mint Lengyelországban, Romániában, vagy Bulgáriában, ennek megfelelően magasabb a Fogyasztási hányad*. Elavult szemlélet ebből arra követ-

*Beruházás és fogyasztás aránya igen éles fényben mutatja meg, mennyire hozzátartozik a forradalom történetéhez Nagy Imre reformista szocializmusa. Rákosi és Gerő idejében Magyarországon a beruházási ráta jóval magasabb volt, mint pl. Csehszlovákiában és Lengyelországban. Az 1953-as berlini munkásfelkelés után mindenütt emelték a fogyasztási hányadot, de sehol sem olyan nagy mértékben mint Magyarországon, ahol 1953-ról 1954-re a beruházásokra fordított összeget 20 %-kal csökkentették, és a fogyasztási hányadot 58 %-ról 70 %-ra emelték. A forradalom előtti évben a beruházásokra fordított összeg Magyarországon alig volt magasabb, mint 1950-ben - ugyanabban az évben a beruházások színvonala Csehszlovákiában 60, Lengyelországban 70, Bulgáriában 90, Romániában 140 %-kal múlta felül az 1960

keztetni, hogy a mai fogyasztás Magyarországon magasabb, az erősebben beruházó országoknak viszont a fejlődése gyorsabb.

A túlzottan magas beruházási hányad valójában annyira lerontja a beruházások hatékonyságát, hogy végső soron lassítja a fejlődést. A beruházási hányad Magyarországon közelebb volt az optimálishoz, ezért (és más okok miatt) a magyar gazdaságnak a fejlődése is gyorsabb volt.

2. A reform előzményei

Az életszínvonalat a legnagyobb mértékben azonban az 1968 január elsején bevezetett gazdasági reform befolyásolta. Az első lépésekre ebben az irányban már Nagy Imre kormánya idején sor került. A megindult fejlődést szakította meg Hegedűs András kormánya 1955-ben és 1956-ban. A forradalom leverését követő éveket küzdelem jellemezte; a gazdasági reform elfogadása megváltoztatta az erőviszonyokat - s maga is az erőviszonyok átalakulásának volt a következménye -, de nem döntötte el, hanem kiélezte a küzdelmet.

Mi volt a reform előzménye?

évit. Részben az érlelődő társadalmi válságnak, részben Nagy Imre személyiségének tulajdonítható, hogy az 1953-as 'olvadás' Magyarországon - a szomszédos országoktól eltérően - valóban történelmi fordulatot jelentett. A forradalom természetesen sokkal nagyobb változást hozott magával. 1957-ben a beruházásokra fordított összeg Magyarországon ugyanakkora volt, mint 1950-ben, Csehszlovákiában és Lengyelországban közel kétszer akkora. 1958-ra - legalább látszólag - sikerült stabilizálni a politikai helyzetet. Azonnal megemelték a beruházási hányadot, mégpedig ugrásszerűen. 1957-hez képest 1958-ban 28 %-kal, 1959-ben 75 %-kal növelték a beruházások összegét. 1963-ban pedig az 1957-es színvonalnak csaknem háromszorosát érték el: ez volt egyik tényezője a hatvanas évek első felében bekövetkezett súlyos gazdasági válságnak. Részben e válságnak, részben a politikai erőviszonyok átalakulásának hatására 1963-tól kezdve fokozatosan új gazdaságpolitika kezdett érvényesülni; 1963-tól 1970-ig a beruházások színvonala 49 %-kal, majd 1970-től 1976-ig újabb 41 %-kal emelkedett, az 1950 évi színvonal hatszorosát érve el, míg pl. Lengyelországban 1950-től 1975-ig a beruházások színvonala a tizszeresére növekedett.

Az ötvenes években a magyar ipar bővülése változatlan technikai színvonalon ment végbe. Ebben az időben mélyült a szakadék Magyarország és a fejlett tőkés országok technikai színvonala között. «A beruházás nálunk azt jelenti, hogy a meglévő vödörhöz még egy vödört veszünk» - mondta az egyik magyar vegyész. Az iparosításnak e fajtáját az tette lehetővé, hogy még nagy számban állt rendelkezésre tanulatlan munkaerő. Az 1945-ös föld-reform alig enyhítette a mezőgazdasági túlnépesedést, az ötvenes évek kommunista agrárpolitikája pedig a parasztok felét elűzte a földről. A hatvanas évek közepére a tanulatlan munkaerő elfogyott. A második vödör mellé hiába akartak harmadik vödört beszerezni, mert már nem akadt senki, aki vigye a vödört.

Jól jelzi ezt, hogy míg 1949 és 1960 között az ipari munkások száma 100 %-kal emelkedett, addig 1960 és 1970 között már csak 33 %-kal, és ez a növekedés is a hatvanas évek első felére esett; a hatvanas évek végén az ipari munkások létszáma már nem emelkedett. A magyar társadalom ipari társadalommá vált, és a posztindusztriális társadalom küszöbére jutott: a mezőgazdaságban dolgozók aránya egynegyedre csökkent, a szellemi munkából élő keresők aránya egynegyedre emelkedett. Az extenzív iparosításról át kellett térni az intenzív iparosításra: az ipari termelés további növelésének már nem lehetett forrása a fizikai munkások számának növelése, hanem csak a technika fejlődése.

A gazdasági reformhoz hozzájárult az áruhiány, a nagyon rossz minőségű áruk eladhatatlan feleslege, az exportképtelenség, a fizetési mérleg felborulása, de a döntő ok a munkaerőhiány miatt beálló működésképtelenség volt.

1963-ról 1964-re több mint 17 %-kal csökkentették a beruházások összegét, a kollektivizált mezőgazdaságban engedélyezték azokat a változásokat, amelyekről a későbbiekben esik majd szó, majd értelmiségiek bevonásával megkezdték a gazdasági reform előkészítését.

Most terjesztették elő együttműködő értelmiségiek együtt *nem* működő értelmiségieknek azokat a javasla-

taít, - pontosabban azoknak szemérmesebb és mérsékeltebb változatait - amelyeket ugyanők néhány évvel előbb marxista bírálóiban részesítettek. Még ezek a szerényebb és mérsékeltebb változatok sem valósulhattak meg, sőt nyilvánosság elé sem kerülhettek: az apparátus harcba lépett, és kompromisszum született. Arról pedig egyáltalában nem lehetett szó, hogy az 1953 és 1956 között kialakult, majd 1956 és 1960 között részletesebben kidolgozott elvi alapokat megvitassák; ismeretlenek maradtak a közvélemény előtt.

Az egyik kiindulópont az volt, hogy Magyarországon állami tulajdonban vannak a földek, az energiaforrások, a városi telkek és a termelőeszközök javarésze; az állam rendelkezik a munkások, parasztok, értelmiségiek munkaerejével is, ő osztja el a munkaerőt a termelés ágai, az üzemek és tevékenységfajták között; az államé a munka terméke is, ő szabja meg a munka díjazását. Az állami tulajdon fölött végső soron a párt politikai bizottsága rendelkezik, mint ahogy a gazdasági uralmon kívül kezében van a politikai, katonai, a kulturális és a tájékoztató uralom is. A termelési egységek vezetői - akár pártbizottságok, akár gazdasági vezetők - csupán adminisztrálják az állami tulajdon rájuk bízott részét. Delegált hatalmuk egyetlen forrása, hogy befogadták őket az uralkodó rétegbe, nem is tart tovább, csak addig, ameddig tagjai a rétegnek, s mint ilyenek, élvezik a felülről megszabott javadalmakat és előnyöket.*

A kommunista rendszer jóval nagyobb mértékben választja el a termelőt a termelés feltételeitől (az energiaforrásoktól, a földtől, a telkektől, a termelőeszközöktől) mint a kapitalizmus, amelyben a lakosság jelentős része kiskapitalista, szövetkezeti tag, földdel, termelési hellyel, termelési, kutatási, információs vagy valamilyen más meg-

*E helyen nem elemezhető, miképpen oszlik meg a különböző rangú és beosztású vezetők között a tulajdon fölötti rendelkezés. Jellemző azonban, hogy az energiaforrások, telkek, földek, termelőeszközök tulajdona sokkal inkább oszlik meg, mint a munkaerő és a munkatermék fölötti uralom.

élhetési és alkotási eszközzel rendelkező független és vállalkozó egzisztencia. A párt uralma tulajdon nélküli bér-munkássá változtatja a lakosságnak csaknem az egészét. Ugyanakkor - a kapitalizmustól eltérően - a termelés feltételeitől elválasztott, tulajdon nélküli termelőket megfosztja az egyesülés jogától, elveszi tőlük vagy korlátozza a munkahely megváltoztatásának szabadságát, központi-lag szabja meg bérüket, mindezzel a lehető legkisebbre szorítva azt a lehetőségüket, hogy a munkapiacra alkudják ki a munka díjazását. Ezért keresetük és fogyasztásuk, egyéni és kollektív autonómiájuk sokkal kisebb, mint a hasonló fejlettségű kapitalista országokban élő bérezett dolgozóké.

A ciklikusan bekövetkező 'liberalizálási' hullámok idején általában két irányban - a parasztság és az értelmiség viszonylatában - lazítanak ezeken a kötöttségeken; a fizikai munkások kisemmizettsége mindig csaknem teljes marad. E társadalom alapkonfliktusa az uralmon lévők és az uralomból kizártak ellentéte, de ezen belül különösen kiélezett az uralmon lévők és a fizikai munkások ellentéte.

Elméletileg tudományos alapokon kidolgozott terv irányítja a gazdasági életet, szabja meg az árakat, a béreket, a munkaerő elosztását, és a piacnak csak elenyésző szerepe van. A valóságban a gazdasági élet alapja az örökölt, az előző kor állami protekcionizmusától, energia-, föld-, telek-, és egyéb monopóliumaitól eltorzított piaci struktúra. A tervezés nem áll másból, mint a) az egyes gazdasági ágak termelésének bővítéséből, b) a struktúrának a hadigazdaság érdekében való módosításából, c) a beruházásoknak hatalmi befolyás (különböző lobby-k, nagyhatalmú párttitkárok és pártbizottságok stb.) szerinti elosztásából, d) mindezen törekvések korrekciójából különböző, végső soron piaci eredetű lehetetlenülések miatt.*

* A terv 'tudományos megalapozottságát' jól jellemzi, hogy a magyar 'ötéves' tervekben mindig az első évben teljesítik az előirányzatot, a második évben már alapvetően eltérnek tőle, a harmadik évtől kezdve pedig az egész tervnek semmi szerepe sincs.

A militarizálásnak, a hatalmi befolyásoknak és a piaci erőknek küzdelme a) bürokratikus direktivizmusban, tehát bonyolult, áttekinthetetlen, ineffektív adó-, dotáció-, utasítás-rendszerben, a vállalatok és az állam közti 'terv-alkuban', b) a gazdasági élet totális anarchiájában, c) a ciklikusan visszatérő gazdasági válságokban realizálódik. E válságokat végső soron a militarizálás és a piac küzdelme határozza meg. Valahányszor viszonylagos piaci egyensúly jön létre, azonnal felülkerekednek a gazdaság militarizálására törekvő erők, mértéktelenül fokozzák a beruházásokat, korlátozzák a lakosság fogyasztását, felszámolják a szabad vállalkozásnak tett engedményeket, mindaddig, amíg gazdasági és politikai válság nem áll elő, amikor is ismét csökkentik a beruházásokat, s valamelyes teret engednek a vállalkozásnak és a lakosság fogyasztásának.

A reformjavaslatok 'osztályháttere' nem a gazdasági vezetők több előnyért és nagyobb befolyásért vívott küzdelme volt (az állásukba kinevezéssel jutott és egzisztenciális félelmektől gyötört gazdasági vezetőknek jelentéktelen része vett részt a küzdelemben), hanem az alapvető társadalmi rétegeknek a nagyobb autonómiáért folytatott évtizedes küzdelme. Kulcskérdései ezért a következők voltak:

1. a munkaerő szabad mozgásának biztosítása, aminek logikus folyománya
2. a tőke szabad áramlása,
3. a munkapiac szabaddá tétele, tehát a különböző 'bérplafonok' megszüntetése,
4. a gazdaság, a kultúra, a tudomány és a tájékoztatás autonómiája, tehát a közvetlen pártirányítás megszüntetése,
5. a termelők egyesülési joga
6. a tervutasítások, adók, dotációk rendszerének helyettesítése a vállalatok és a szövetkezetek által fizetett *egyetlen adóval* (az energiaforrások, a föld, a telek, a termelőesz-

közök használatáért); ugyanilyen feltételek mellett a szabad vállalkozás biztosítása.*

E javaslatok elvi alapja az az elgondolás, hogy a köz tulajdonába tartoznak a termelés nélkülözhetetlen előfeltételei (az energiaforrások, a földek, a telkek), de nem tartozhat a köz tulajdonába a munkaerő és a munka terméke. A termelés előfeltételeit azonban nem hasznosíthatja valamilyen elvont 'köz', hanem csak egyes és egyesült termelők, akik az előfeltételek használatáért bérleti díjat fizetnek a köznek. Ez a bérleti díj a források gazdaságos kihasználására készítetve őket, fokozza a munkaerő keresletét. Egyfelől a munka és a tőkepiac szabaddá tétele, másfelől az «egyetlen adó» rendszere megszünteti a munkaerő fölött jelenleg érvényben lévő nem-piaci uralmat, de kizárja a munkaerőt alkalmazók munkapiaci uralmát is a munkaerőt kínálók fölött; a munkások érdekvédelmi egyesülési joga és hatalmi befolyása pedig megakadályozza, hogy a munkapiacot politikai eszközök számukra hátrányosan befolyásolják.

A munkapiac minden körülmények között érdekek harca. A 'munkaadó' akkor uralkodik ezen a piacon, ha monopolisztikus helyzetben van (a termelés nélkülözhetetlen előfeltételeinek magán- vagy csoporttulajdona miatt), ha az etatizmus akadályozza a munkaerők vállalkozási szabadságát, (vagyis a dolgozni akaró embert akadályozzák abban, hogy dolgozhasson), ha a munkapiacra a kínálat nagyobb mint a kereslet; viszont a 'munkavállaló' kerül előnyös helyzetbe, ha a termelés előfeltételei köztulajdonban vannak, az egyetlen adó rendszere biztosítja megfelelő hasznosításukat, ha nem korlátozzák bürokratikus kötöttségek vállalkozási szabadságát, ha a munkapiacra két munkaadó keres egy munkavállalót. A

* Kiegészítő, egyben nélkülözhetetlen előfeltételek: a minden ízében hamis agráröllő, fogyasztási áröllő által eltorzított árrendszer helyettesítése világpiaci bázisokon nyugvó árrendszerrel, a külkereskedelemben az egyedi, önkényen és hatalmi befolyáson alapuló ártámogatások és adók felszámolása, egységes külkereskedelmi valuta bevezetése, a vállalatoknak külkereskedelmi joggal való felruházása.

fentebbi koncepció megvalósítása tehát nemcsak a fogyasztók szuverénitását juttatta volna érvényre, hanem a termelőket is.

3. A reform

1968 január elsején mindebből egyetlenegy javaslat válsult meg: a munkaerő szabad mozgásának biztosítása. Ezzel csak félig szabadult fel a munkapiac, mert a vállalatok által kifizethető béreket a lehető legmerevebben igyekeztek szabályozni, a vállalkozás szabadságát pedig a lehető legszűkebb térre korlátozták. Ez a fél-szabadság mégis az a talpalatnyi föld volt, amelyen megvethették lábukat a személyes függetlenségért és a munkaerő árának piaci alkujáért küzdő társadalmi erők, biztosítva ugyanakkor a válságba jutott magyar gazdasági élet felvirágzását.

1968-ban többek között megengedték a mezőgazdasági termelő szövetkezeteknek, hogy ipari melléküzemeket hozzanak létre. Főleg Budapest környékén került erre sor: általuk kezdett megteremtődni az elpusztított és hiányzó magyar kisipar. Hosszú idő óta először fordult elő, hogy üzemeket nem hatóság hozott létre; hogy függetlenségre vágyó munkások és mérnökök csoportjai vállalkozásba foghattak, érvényesíthették elképzeléseiket, kialakíthatták bérüket, munkakörülményeiket, a várható nyereség megosztását. Noha a termelőszövetkezetek a budapesti és Pest megyei munkásoknak csak 3 %-át tudták alkalmazni, ez a szűk lehetőség alapvetően változtatta meg a munkások munkapiaci helyzetét. Rákosiék a szakmunkásokat 'munkásarisztokráciának' minősítették* - és lerontották bérüket. Most megmozdultak. Csak kis részük ment el a gyárakból, de ez elég volt. A vezetők felismerték, hogy ezek az emberek kulcspozícióban vannak, hogy rajtuk múlik az egész gyár termelése, és ezért fortélyos fogásokkal kijátszva az állami rendeleteket, felemelték bérüket.**

* A segédmunkások viszont 'lumpenproletárnak' minősültek.

** Marc Rakovski azt gondolja, hogy a központi pártapparátus nem engedi meg a gazdasági vezetőknek a munkások béreinek csökkentését («Le marxisme face aux pays de l'Est», 85. lap.) Ez kevésbé valószínű.

Segéd munkások is mentek a melléküzemekbe, de őket elsősorban a mezőgazdasági termékek szabad-piaci lehetőségeinek növekedése érintette. Nagy részük kétlaki életet él, a gyári munkát a háztáji gazdasággal, mezőgazdasági idénymunkával, 'maszek' építőipari munkával változtatja.

A munkapiac viszonylagos felszabadítása tehát a reálbérek gyors és jelentékeny emelkedéséhez vezetett, de ennél sokkal többhöz: nagyobb függetlenséghez és személyes szabadsághoz, a gyárakban folyó rejtett osztályharc feltételeinek javulásához, az élet- és munkakörülményekre gyakorolt befolyás lehetőségeinek növeléséhez.

Igen sok tanulmányban olvasható, hogy a reform lényege a döntések decentralizálása volt. Kétségtelen, hogy valamelyes decentralizálás végbement, de ennek határait jelzi, hogy egyetlen veszteséges vállalatot, üzemet vagy üzemegységet sem számoltak fel.

Nem, a reform elsősorban nem a kiváltságosok körén belül idézte elő a hatalmi és jövedelmi megosztás módosulását. Elsősorban a termelés feltételeitől megfosztott munkaerő helyzetén változtatott, lehetővé téve, hogy a dolgozni akaró ember, ha akadályozva is, fellendítse a gazdaságot. *

4. A kettős gazdaság

A munkaerő mozgásának engedélyezése az egész magyar gazdaságra kiterjesztette a mezőgazdaságban akkor már néhány éve fenálló kettős gazdaságot. A Magyarországon elvégzett munka egyik fele nyílt, hivatalosan regisztrált és ellenőrzött piacon lép fel, másik fele hivatalosan nem regisztrált, rejtett piacon. ** Ennek megfelelően

* Hegedűs András egy írásában úgy vélekedett, hogy a reform eredményeképpen 'a termelés a szükségesnél nagyobb mértékben alárendelődött a profit-érdekeknek.' A reform évei a valóságban azt bizonyították, hogy egyetlen vállalat sem törekedett maximális haszonra. Az optimális nyereség határát vállalatról vállalatra másképp szabták meg (bár nem túlságosan tág határok között), de mindenütt volt határ, amin nem kívántak túllépni.

** Lásd Kovács János fentebb közölt tanulmányát.

a termékek és szolgáltatások egyik felét hivatalosan nyilvántartott, másik felét többé-kevésbé rejtett piacon hozzák forgalomba. Már láttuk, hogy az élelmiszerszükséglet felét a másodlagos piacon fedezik. Egy másik alapszükséglet a lakás: mint Kovács János írja, a lakások kétharmadát a másodlagos piacon, tehát magán-erőből, magán-munkaerővel állítják elő, mégpedig úgy, hogy az építőipari munkások hétfőtől péntekig - vagy inkább keddtől csütörtökig - az állami építőipari vállalatokban normában állami lakásokat, a többi időben pedig magánszámlára magánlakásokat építenek. De a valóságban még az állami lakások sem készülnek el teljesen az állami piacon: átadáskor még használhatatlan állapotban vannak. Jönnek a lakók, akik megvették a lakásokat; megállapodnak az állami építőipari vállalat munkásaival, akik a kialkudott bérért elvégzik a szükséges munkálatokat. Ugyanez a jelenség tapasztalható mindazoknál az iparcikkeknél, amelyeknél technológiailag lehetséges, hogy az, ami kész, ne legyen kész.

A kettős munkapiac azonban nemcsak a parasztságra és a munkásokra, hanem az értelmiségiekre is kiterjed, beleértve a tudományt és a művészetet is. A kutatóintézetek dolgozói pl. jövedelmük jelentős részét a másodlagos piacon szerzik meg. Ennél fontosabb, hogy sok területen a másodlagos piac számára készültek a valódi tudományos teljesítmények.

A másodlagos piacnak köszönhető az életszínvonal gyors fejlődése. Még nagyobb azonban a másodlagos piacnak az élet minőségére gyakorolt hatása. A másodlagos piacon szabadabbak és függetlenebbek az emberek, érvényesíthetik találékonyságukat, kezdeményező erejüket, tehetségüket, kibontakoztathatják képességeiket és megtalálhatják a munka örömét.

Régebben, a hatvanas évek gazdasági válságának idején, azt kérdezte egy ízben a Tervhivatal akkori elnöke: csak tudnám, mitől megy a villamos? Akkor azt felelhette volna valaki: mert valamennyire működik egy rejtett piac (akkor még szűkebb keretek között), amely helyesbíti a központi tervezés létrehozta anarchiát, vagy más-

képpen: mert alulról egy kicsit ki tudják javítani azt, amit fent elrontottak. 1970-ben így vetődhetett volna fel a kérdés: miért kezd most fejlődni a gazdaság? És a válasz ez lehetett volna: mert egyre nagyobb teret kap az egyéni és csoport-kezdeményezés.

5. Az ellentámadás

A prágai bevonulás felbátorította a pártapparátust. Ellentámadásuk már 1969-ben megkezdődött, de még nem bontakozott ki; ez az év - s bizonyos mértékig a két következő is - az orosz vezetőknél való tájékozódás ideje volt. De már 1970-ben kiadta Aczél György, a párt művészeti, tudományos és kulturpolitikájának irányítója a 'három T' jelszavát: támogatás, türelem, tiltás. A hármas jelszó gyakorlati jelentése: támogatás a propaganda-műveknek, türelem azok iránt, akik nem mondanak semmit, akik veszélytelenek vagy érdektelenek, tilalom azokkal szemben, akik mondanak valamit. Ugyanennek az évnek terméke Aczél híres mondata: 'A publikáció szabadsága veszélyezteti a kutatás szabadságát.' De el kell ismerni: 1970-ben, ha publikálni nem is, kutatni még lehetett.

Az apparátus ellentámadása minden társadalmi réteg ellen irányult, hiszen az 1956-os forradalom és a magyar társadalom azt követő szívós küzdelmének eredményeképpen minden réteg nyert: mindenkitől volt mit visszavenni. Az apparátus legfőbb követelése - már 1969-től kezdve - a munkaerő szabad mozgásának megtiltása volt. 1970-ben elérték, hogy a rádió, a televízió, valamennyi újság valóságos uszító hadjáratba fogott a 'vándormadarak' ellen; 1972-ben megszülettek az első korlátozó intézkedések, és megtiltották másfajta álláspontok közlését; 1974-ben újabb korlátozások, végül 1976-ban olyan intézkedések következtek, amelyek jogilag lehetetlenné teszik a munkahely megváltoztatását. Ezzel egyidejűleg úgy szabályozták a szövetkezetekben dolgozó munkások bérét, hogy kevesebbet keressenek az állami vállalatokban dolgozóknál. A helyzet általános romlása megérttette a munkásokkal, hogy függetlenségi vágyaikat - legalább egyenlőre - háttérbe kell szorítaniok.

Részben a munkaerőért folytatott harccal függött össze, de elsősorban a mezőgazdasági és a kettős jövedelmű lakosság ellen irányult a termelőszövetkezetek ipari melléküzemeinek betiltása 1972-ben. A legsúlyosabb hatást ez az intézkedés a munkapiacra gyakorolta, egyben azonban elvonta a szövetkezetektől azt a többletértéket, amely a mezőgazdasági beruházások legfontosabb forrásául szolgált.

Nyers Rezső és Fehér Lajos már említett leváltása után a gazdaságpolitika irányítója a gazdasági reform esküdt ellensége és az orosz vezetők bizalmi embere lett. 1975-ben és 1976-ban kétszeresre emelték a háztáji gazdaságok adóját, megtiltották a tőkés piacról mezőgazdasági gépek és alkatrészek behozatalát, és perek tömegét indították el termelőszövetkezeti vezetők ellen. (Az ismert mondás szerint a magyar agronómus három műszakban dolgozik: az első műszakban dolgozók ellen még nem indult eljárás, a második műszakban dolgozók ellen már folyik, a harmadikban dolgozók már ülnek.) Eredmény: egy hét alatt levágták az anyakocákat, a zöldségtermelés szinte megszűnt. Az adóemelést visszavonták, 1976 őszére pedig a tőkés importot is engedélyezték. E ponton bebizonyosodott, hogy a kiharcolt engedményeket meg lehet védeni.

1976 elején az egész iparban nagyarányú normaemlést hajtottak végre. Eredmény: a munkások többsége az alacsonyabb teljesítményszázalék mellett nem volt hajlandó túlórát vállalni; a termelési tervet nem lehetett teljesíteni. Megoldás: informális lazítások a teljesítmény elszámolásában.

1972 óta rendszeresen csökkentik az értelmiség mellékjövedelmeit. Minimumra korlátozták a másodállásokat és a mellékfoglalkozásokat, a magántervezéseket és a szakértői munkákat. Ami fontosabb: azt, amit meghagytak, politikai feltételekhez kötötték. Ezzel felszámolták ennek a «piacnak» korrigáló hatását, lehetetlenné tették, hogy a tehetség és a szabadabb gondolat ezen a módon érvényesüljön; sok ellenzéki értelmiségit pedig minden legális jövedelmétől megfosztottak.

Az együttműködő értelmiség egy része ebben a helyzetben rezignáltan és elkeseredetten próbálja a reform vonalát folytatni. Más része elébe megy a várható változásoknak, és miközben nyugati útjain 'európai' színekbe öltözik, otthon azt is megteszi, amit el sem várnak tőle. A belső emigránsok igazoltnak látják álláspontjukat, az együtt nem működő tábor aktív tagjai radikalizálódnak, és az eddig izoláltan működő, egymást sokszor bizalmatlanul méregető ex-marxisták, liberálisok, szociáldemokraták fokozatosan egymásra találhatnak.

Párizs, 1978 február